
شروط تحقق جهاد علمی در بیانات مقام معظم رهبری علیه السلام و مستندات قرآنی آن

صدیقه بناءزاده ماهانی^۱ (نویسنده مسئول)
خدیجه حسین زاده^۲

چکیده

جهاد علمی شاخه‌ای از جهاد نرم و شکستن خط مقدم علوم و وارد شدن در عرصه‌های علمی با چارچوب باورهای اسلامی است. یکی از موضوعات مهم بیانیه گام دوم در راستای ایجاد تمدن نوین اسلامی محقق شدن این مهم است. نوشتار حاضر، با تتبع در آیات قرآنی به روش توصیفی - تحلیلی در صدد آن است که مستندات قرآنی شرایط تحقق جهاد علمی در بیانات مقام معظم رهبری دام‌ظله را تبیین کند. شرایط تحقق جهاد علمی در کلام رهبری به دو دسته شرایط بینشی و عملی قابل تقسیم است که در آیات قرآن هم به آن اشاره شده است. شروط بینشی شامل القاء خودباوری و گفتمان‌سازی و آرمان‌خواهی تفکر جهاد علمی

---

۱. طلبه سطح ۳ جامعه الزهراء علیها السلام، mahanisedegheh@gmail.com.

۲. دانش‌آموخته سطح ۴ تفسیر تطبیقی جامعه الزهراء، پژوهشگر پژوهشگاه مطالعات اسلامی جامعه الزهراء علیه السلام و مدرس مؤسسه آموزشی بنت الهدی، Hosinzadeh11@gmail.com.

در سطوح مختلف جامعه و شرایط عملی شامل حرکت جهادی در تولید علم و فکر بر مبنای فرهنگ خودی از طریق ارائه پژوهش‌های علمی و برگزاری کرسی‌های آزاد اندیشی و پرورش نخبگان و سپردن میدان به ایشان است؛ چرا که تنها راه پاسداری از حدود و ثغور مرزهای اعتقادی و ایمانی و تأمین حیات طیبه، جهاد علمی و پیشران بودن در علم است.

کلید واژگان: جهاد علمی؛ جهاد کبیر؛ جهاد نرم؛ خودباوری؛ پژوهش‌های بنیادین؛ کرسی آزاد اندیشی، گام دوم انقلاب اسلامی.

مقدمه

علم و دانش نقطه مهم تمایز انسان از سایر موجودات و برتری وی از سایر مخلوقات است و موجب قدرت و عزت جوامع است. خداوند متعال نخستین پیامش به پیامبر خاتم در غار حرا با (اقرا) شروع کرد و علم را مایه سرافرازی و سربلندی انسان می داند و می فرماید: ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ (مجادله، آیه ۱۱)؛ خداوند کسانی را که ایمان آورده اند و کسانی را که علم به آنان داده شده درجات عظیمی می بخشد؛ و خداوند به آنچه انجام می دهید آگاه است! «. زمانی که علم و دانش فی سبیل الله باشد و با نوآوری و مجاهدت در جهت مقابله با خصم پیش رود مصداق جهاد کبیری است که خداوند در آیه «فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا» (فرقان/۵۲)؛ بنا براین از کافران اطاعت مکن، و به وسیله آن [قرآن] با آنان جهاد بزرگی بنما!» مصداق جهاد علمی است. روش قرآن کریم در امر به ژرف نگری، خردورزی، قرائت، کتابت، تمجید از علم و عالمان، از یک سو و سیره پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در وجوب همگانی تحصیل علم، توصیه به دانش آموزی در شرایط سنی مطلوب، ضرورت تحصیل علم در هر زمان و در هر شرایط، تحمل مشکلات علم آموزی، تشویق مسلمانان به حکمت اندوزی از هر کسی، لعن و نکوهش کتمان کنندگان دانش و آزادی اسیران جنگ بدر در قبال آموزش به ده نفر مسلمان از سوی دیگر؛ موجب نهضت علمی شکوهمندی در قلمرو اسلام گردید (خسروانی و عین القضاتی، ۱۳۹۸: ۹۷). با این رویکرد و در سیر و حرکت جاری این نهضت علمی و در آستانه چهل سالگی انقلاب اسلامی، حکیم و رهبر فرزانه انقلاب امام خامنه ای (حفظه)، برنامه ای منسجم و سندی بالا دست جهت نیل به هدف غایی صادر کردند و در این بیانیه با نگاه به گذشته و سیر به آینده ای روشن آحاد مردم به خصوص جوانان را دعوت به طی کردن گام دوم انقلاب کردند. ایشان اولین مؤلفه برای پیشرفت به آینده را جهاد علمی و توجه و التفات به علم و پژوهش بیان کرده اند؛ چراکه، با جهاد علمی می توان مرزهای علم و فناوری روز را با سرعت نجومی طی کرد و به مرجعیت علمی و اقتدار و قدرت جهانی دست پیدا کرد.

از سویی جامعه با جهاد علمی به سمت تحقق تمدن نوین اسلامی پیش خواهد رفت؛ زیرا علم پایه تمدن است، اگر چه شرط کافی برای مدنیت نیست. تا آن جا که قرآن کریم، صاحبان علم را به «يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (مجادله، آیه ۱۱)؛ خداوند کسانی را که ایمان آورده‌اند و کسانی را که علم به آنان داده شده درجات عظیمی می‌بخشد؛ و خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است.» درجات رفعت و بزرگی نوید می‌دهد (معینی پور و لک زایی، ۱۳۹۱: ۹۰). تولید و توسعه علم در تمدن اسلامی به لحاظ تئوری و در شیوه عملی مورد عنایت خاص قرار گرفته و نشان دهنده آن است که از یک طرف بن مایه این توسعه، منابع اصیل اسلامی بوده و اسلام با علم و تمدن تعارضی ندارد. از طرف دیگر در ایجاد تمدن اسلامی ملتهای متمدن دیگر نقش داشته‌اند. (بهنیافر، ۱۳۸۸: ۱۷۳)؛ از این رونوشتار حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی، پس از مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی ابتدا شرایط تحقق جهاد علمی از منظر رهبری را به شرایط بینشی و عملی تقسیم کرده و سپس آن‌ها را مستندسازی می‌نماید.

پیشینه

با جست‌وجویی که نویسنده در سایت‌های علمی کشور انجام داده در مورد شروط تحقق جهاد علمی از نگاه رهبری پژوهشی انجام نشده اما کتب و آثاری وجود دارد که با مسئله در ارتباط است؛ به‌عنوان نمونه کتاب «جهاد علمی و نقش تشکلهای دانشجویی» در سال ۱۳۹۴ به قلم سید پیمان امین مدنی و محمد شریف قیصری به جمع‌آوری و تبیین بیانات مقام معظم رهبری در زمینه جهاد علمی پرداخته‌اند و همچنین پایان نامه «جهاد علمی و فرهنگی از منظر قرآن» به قلم سلمی زابلی نیا نیز به تبیین جهاد علمی و فرهنگی با توجه به آیات قرآن به‌ویژه آیه ۵۲ فرقان پرداخته است. مقالاتی نیز در تفسیر و تبیین آیه ۵۲ سوره فرقان که مرتبط با بحث جهاد علمی است نگاشته شده است به‌عنوان مثال؛ مقاله «تحلیل معنایی جهاد کبیر در قرآن» به قلم حامد پور رستمی و ادریس عظیمی و مقاله «مفهوم‌شناسی جهاد کبیر در قرآن و تبیین عرصه‌های آن» به قلم محمود کریمی و محمد رضا

بخشی نگاشته شده که در آثار یاد شده فقط ماهیت جهاد علمی و آیات مرتبط با آن تبیین شده؛ درحالی که نوآوری پژوه حاضر، در این است که به تبیین شرایط تحقق جهاد علمی در کلام رهبری و مستندسازی قرآنی آن پرداخته است.

مفهوم‌شناسی

یکی از اصطلاحات اساسی نوشتار پیش‌رو «جهاد علمی» است؛ از این رو به تبیین معنای واژه جهاد و سپس علم پرداخته می‌شود. جهاد در لغت از ریشه «جهد» یا «جهد» گرفته شده است. گروهی از لغویون برای این دو واژه تفاوت معنایی قائل هستند که در بین آن‌ها برخی بر این باورند که «جهد» یعنی «مشقت و سختی» (جوهری، ۱۳۷۶: ۲/۴۶۰؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱/۲۰۸) و «جهد» یعنی کوشش گسترده و وسیع به اندازه طاقت است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱/۲۰۸). برخی نیز معنای «جهد» را رسیدن به نهایت کاری که همراه با تلاش و کوشش باشد، معنا می‌کنند (ازهری، ۱۴۱۲: ۳/۱۳۳) جهاد به معنی محاربه با دشمنان، نهایت به کارگیری توان و نیرو از جهت گفتار یا عمل است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳/۱۳۵). اما گروه دیگر از لغویون جهاد یا جهد را به یک معنا می‌دانند و بر این باورند که این واژگان به معنای این است که نفس را به واداشتن بدانچه بر او دشوار است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲/۵۵۳) و قائل است که جهاد یعنی آن که شخص در برابر دشمن متحمل مشقت شده و با نبرد کند (همان، ۱۳۷۲: ۵/۸۳). جهاد در واقع مصدر به معنی تلاش همراه با رنج و نیز به معنی جنگ است (قرشی، ۱۳۷۱: ۷۸۷۷). واژه جهاد در اصطلاح شرع یعنی نبرد با دشمن در راه خدا (حسینی دشتی، ۱۳۷۹: ۴/۲۵۰) است یا به عبارت دیگر جهاد شرعا عبارت است از بذل جان و مال به طریقی که مخصوص جنگ با مشرکان و یاغیان در راه اعتلای اسلام باشد (شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۱/۲۵۷). در قرآن واژه جهاد گاه با معنای جنگ و گاه به معنای تلاش‌های پر توان برای تسلط بر امری به کار رفته است یا به عبارت دیگر به جهاد و مجاهده برای راندن و دفع دشمن آشکار، جهاد با شیطان و مجاهده با نفس می‌گویند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱/۲۰۸). در یک بیان کلی هر گونه

جهاد و تلاشی را که در راه خدا و برای خدا به منظور وصول به اهداف الهی صورت گیرد را، خواه این جهاد در طریق کسب معرفت باشد یا جهاد با نفس یا مبارزه با دشمن یا صبر بر طاعت یا شکیبایی در برابر و سوسه معصیت یا در مسیر کمک به مستضعفین و یا انجام هر کار نیکی باشد را جهاد می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۶ / ۳۴۹).

همچنین واژه «علم» به معنای شناخت، معرفت (جوهری، ۱۳۷۶: ۵ / ۱۹۹۰) و آگاهی است (ازهری، ۱۴۱۲: ۲ / ۲۵۴). از نظر برخی نیز علم به معنای معرفت و یقین است اما با این تفاوت که معرفت اخص از علم و یقین همان علم است بعد از بر طرف شدن شک و تردید از آن یعنی زمانی که علم به حد حصول اطمینان برسد به یقین تبدیل می‌شود (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۸ / ۲۵۰). معنای قدرت تمیز و تشخیص (طریحی، ۱۳۷۵: ۶ / ۱۲۰)، دریافتن، ادراک، شناسایی (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰ / ۱۶۰۵۲)، نوروروشنایی (احتشام، ۱۳۸۸، ۴۶) از جمله معانی دیگر این واژه است. این واژه در اصطلاح نیز معانی متعددی دارد؛ گاهی علم به اعتقاد یقینی مطابق با واقع در برابر هرچند جهل بسیط و مرکب، در قضیه واحد اطلاق می‌شود. گاهی نیز بر مجموعه قضایایی که مناسبتی بین آن‌ها در نظر گرفته شده، اطلاق می‌شود؛ هرچند این قضایا شخصی و خاص باشد، به عنوان نمونه علم تاریخ دانستن حوادث خاص تاریخی و علم جغرافیا دانستن احوال خاص مناطق مختلف کره زمین و علم رجال و بیوگرافی شخصیت‌ها هم علم نامیده می‌شود. گاهی نیز اصطلاح علم بر مجموعه قضایای کلی که محور خاصی برای آن‌ها لحاظ شده و هرکدام از آن‌ها قابل صدق و انطباق بر موارد و مصادیق متعدد باشد، گفته می‌شود؛ هرچند قضایای اعتباری و قراردادی باشد و به این معنی است که علوم غیر حقیقی و قراردادی مانند لغت و دستور زبان هم علم خوانده می‌شود ولی قضایای شخصی و خاص مانند قضایای فوق الذکر علم به شمار نمی‌رود (مصباح یزدی، ۱۳۷۲: ۱ / ۵۱). در اصطلاح فلسفی هم علم همان حصول امری مجرد از ماده، برای امر مجرد دیگر و یا حضور شیئی برای شیء دیگر است (طباطبائی، ۱۴۲۲: ۲۹۷ / ۲۹۷). با توجه به آنچه گفته شد مراد از جهاد علمی در این نوشتار آن است که در

تمام علوم که جامعه اسلامی به آن نیازمند است تلاش و کوشش شایسته‌ای صورت گیرد تا با نوآوری و تولیدات علمی خود، نیازهای جامعه را برطرف کند و جامعه اسلامی را به اوج و اقتدار برساند (کریمی، بخشی ۱۳۹۹: ۲۰۳).

به اعتقاد صاحب مجمع البیان بهترین و بزرگترین جهاد در پیشگاه الهی، جهاد کسانی است که شبهه‌های دشمنان را باطل می‌کنند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷ / ۲۳۷). خداوند باری تعالی در آیه **﴿فَلَا تُطِيعُ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا﴾** (فرقان، آیه ۵۲)؛ بنابراین از کافران اطاعت مکن و به وسیله قرآن با آنها جهاد بزرگی بنما. به صراحت دستور می‌دهد که برای مجادله با کفار به جهاد کبیر پرداز و مطیع ایشان نباش. بدون شک منظور تز جنگ در این مورد، جهاد فکری و تبلیغاتی و فرهنگی است، نه جهاد مسلحانه؛ چرا که سوره مکی است و در سوره مکی دستور جنگ مسلحانه نازل نشده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۵ / ۱۲۲). در قرآن کریم واژه جهاد کبیر یکبار آمده است و به نظر غالب تفاسیر (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷ / ۲۷۳) (مدرسی، ۱۴۱۹ق: ۸ / ۴۵۶) (جوادی آملی، جلسه ۲۰) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۵ / ۱۲۲) مراد و منظور از جهاد کبیر همان جهاد علمی و فرهنگی است. (کریمی، بخشی ۱۳۹۹: ۱۸۸)

در بیانات رهبر انقلاب هم یکی از مطالبات و نیازهای پیشرفت جامعه اسلامی، دعوت آحاد مردم به ویژه جوانان و نخبگان جامعه به جهاد علمی و رسیدن به اوج قله‌های علمی است؛ به عنوان نمونه ایشان فرمودند: «امروز دنیای اسلام افق روشنی در مقابل خود مشاهده می‌کند. دشمنان بزرگ و مستکبران گردن کلفت عالم که همه دنیا در اختیار آنها هست، امروز در مقابل خیزش امتهای مسلمان و بیداری ملت‌های مسلمان احساس ناتوانی می‌کنند؛ راه بر روی آنها بسته است و این نشان‌دهنده وعده الهی است که فرمود: «وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ (حج/ ۴۰)؛ و خداوند کسانی را که یاری او کنند (و از آیینش دفاع نمایند) یاری می‌کند؛ خداوند قوی و شکست‌ناپذیر است» یا فرمود: «و نرید ان نمّن علی الذین استضعفوا فی الأرض و نجعلهم ائمة و نجعلهم الوارثین (قصص/ ۵) ا می‌خواهیم بر

مستضعفان زمین متّ نهیم و آنان را پیشوایان و وارثان روی زمین قرار دهیم «اینها وعده الهی است» و فرمود: «والله غالب علی أمره (یوسف/۲۱)؛ خداوند بر کار خود پیروز است، ولی بیشتر مردم نمی دانند». این وعده‌های الهی به برکت بیداری و حرکت مسلمانها به تدریج خود را نشان می دهد. یک جهاد بزرگ در مقابل ملت مسلمان است. این جهاد لزوماً جهاد نظامی نیست؛ جهاد سیاسی است، جهاد فکری است، جهاد علمی است (امام خامنه‌ای، خطبه‌های نماز عید سعید فطر، ۱۳۸۷/۷/۱۰، [https://farsi.khamenei.ir/speech-
\(content?id=3905](https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3905)

۱. شرایط بینشی تحقق جهاد علمی در کلام رهبری و مستندات قرآنی آن

القاء خودباوری و گفتمان‌سازی تفکر جهادی از جمله شاخصه‌های بینشی در کلام مقام معظم رهبری در راستای تحقق جهاد علمی است که ریشه در کلام الهی دارد که در ذیل به طور مفصل بحث می شود.

الف) القاء احساس «ما می توانیم» و خودباوری

یکی از شرایط بینشی که در کلام رهبر انقلاب برای تحقق جهاد علمی بر آن تأکید شده القای خودباوری است که ابتدا ماهیت آن تبیین می شود. خودباوری (confidence . self) واژه‌ای مرکب از خود (self) و باور (belief) است واژه خود عبارت است از احساسات و ادراکاتی که هرکس از کل وجود خویشتن دارد. این مفهوم سبب می شود که با وجود تغییر و تحولاتی که در طول زمان برای آدمی پیش می آید شخص پیوسته احساس دوام و استمرار کند (شرفی، ۱۳۷۹ / ۱۸). خودباوری یعنی این که نیرویی قدرتمند در درون انسان‌ها است و شامل اعتقاد بر توانایی‌ها به منظور مقابله با چالش‌های اساسی و باور به حق خویش همچون ارزشمندی، شایستگی؛ به عبارتی خود باوری، تمایل به احساس شایستگی در مواجهه شدن با چالش‌های زندگی است (آزاد، ۱۳۹۵ / ۸). خودباوری از ارکان مهم سازنده شخصیت فرد و جامعه است و عاملی تعیین کننده در رسیدن افراد، جوامع، ملت‌ها و دولت‌ها به عزت و

سربلندی به شمار می‌آید و وجود این خصلت نشانه‌ای از قدرت و کمال آن فرد و جامعه است، با پیدایش خودباوری در افراد و ملتها، استعدادها را شکوفا و معضلات و مشکلات را برطرف می‌کند (علیزاده، ۵: ۱۳۹۲).

از نظر رهبر انقلاب روحیه خودباوری دستاورد بزرگی است که باید آن را حفظ و تقویت کرد (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۹ / ۶ / ۲۵، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=10141>) و پیشرفت علمی بایستی با خودباوری اولاً؛ امید به موفقیت ثانیاً؛ حرکت جهادگونه ثالثاً؛ همراه باشد. چون ما فرض را بر این گذاشتیم که پیشرفت علمی، بایستی با نگاه بومی و با تکیه به فرهنگ خودمان باشد (امام خامنه‌ای، ۸۷ / ۷ / ۳، بیانات در دیدار نخبگان علمی و اساتید دانشگاه‌ها، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3851>) رهبر انقلاب اسلامی همواره تأکید دارند بر این که، این روحیه خودباوری، همان روحیه‌ای است که امام خمینی علیه السلام به دنبال زنده کردن آن در مردم و جوانان بودند و راز حرکت یک ملت را به سمت معنویات و مادیات را خود باوری می‌دانند. «خودباوری در یک کلام همان شعار «ما می‌توانیم» است. یکی از شعارهای امام مسئله خودباوری ملت بود؛ یعنی این که به مردم می‌گفت و تکرار می‌کرد شما می‌توانید. شما قادرید در علم و صنعت و در کارهای اساسی، اداره کشور و غیره روی پای خودتان بایستید» (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم بیست و هشتمین سالروز رحلت حضرت امام خمینی (رحمه‌الله)، ۱۳۹۶ / ۳ / ۱۴، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=36745>). از نظر ایشان علم و ایمان در طول تاریخ مایه قدرت بوده و هستند؛ خواه آن علم منجر به فناوری شود یا نشود. دانش چون باعث ایجاد قدرت نظامی، سیاسی و تولید ثروت می‌شود، مایه اقتدار است. ایشان به روایتی استناد می‌کنند که می‌فرماید: «الْعِلْمُ سُلْطَانٌ مَنْ وَجَدَهُ صَالًا بِهِ وَ مَنْ لَمْ يَجِدْهُ صَيْلًا عَلَيْهِ (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۳۱۹/۲۰)؛ دانش، سلطنت و قدرت است، هر که آن را بیابد با آن یورش برد و پیروز شود، و هر که آن را نیابد بر او یورش برند و مغلوب گردد». در توضیح روایت هم می‌فرمایند: «مسئله، دو طرف

دارد: اگر علم داشتید، می‌توانید سخن برتر را بگوئید، دست برتر را داشته باشید - «صال» یعنی این - اگر نداشتید، حالت میانه ندارد؛ «صیل علیه». پس کسی که علم دارد، او دست برتر را بر روی شما خواهد داشت؛ در مقدرات شما دخالت می‌کند؛ در سرنوشت شما دخالت می‌کند...؛ بنابراین باید روی علم تکیه کرد» (ر.ک: امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار وزیر علوم و استادان دانشگاه تهران، ۸۸/۱۱/۱۳، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8824>).

در تعدادی از آیات قرآن نیز به ایجاد روحیه خودباوری در انسان به طور غیر مستقیم تأکید شده است. در آیات قرآن هر انسانی در برابر هر نعمتی مسئول و نسبت به همه موارد پیرامون خود باید پاسخگو باشد؛ به عنوان نمونه خداوند متعال می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ﴾ (مائده، آیه ۱۰۵)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، مراقب خود باشید، هنگامی که شما هدایت یافتید، گمراهی کسانی که گمراه شده‌اند، به شما زیانی نمی‌رساند، بازگشت همه شما به سوی خداست و شما را از آنچه عمل می‌گردید آگاه می‌سازد؛ پس انسان باید این احساس مسئولیت و مراقبت را در قبال ذات و نفس خویشتن هم داشته باشد. چون در نظام اعتقادی و تربیتی اسلام، انسان ارزشمند و قابل اکرام است؛ زیرا خداوند جهان هستی را برای انسان و گرامی داشت او خلق کرده و فرموده ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ (اسراء، آیه ۷۰)؛ و ما فرزندان آدم را بسیار گرامی داشتیم و آن‌ها را بر مرکب بر و بحر سوار کردیم و از هر غذای لذیذ و پاکیزه آن‌ها را روزی دادیم و بر بسیاری از مخلوقات خود برتری و فضیلت کامل بخشیدیم. «؛ بنابراین انسان در قبال خویشتن خواه خویشتن فردی باشد یا اجتماعی، مسئول است. جامعه اسلامی باید با احساس ارزشمندی و مسئولیت مداری به خودباوری برسد؛ چرا نقطه شروع و اعتماد به نفس از خودشناسی و خودباوری است که محصول اعتماد به نفس است (پور کریمی، ۱۳۸۶: ۶). در نتیجه برای رسیدن به موفقیت در هر عرصه‌ای از جمله جهاد علمی می‌بایست به خود باوری و ما می‌توانیم اتکا کرد.

یکی دیگر از آیاتی که خود باوری را فرهنگ قرآنی می‌داند؛ آیه ﴿وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (آل عمران، آیه ۱۳۹)؛ و اگر مؤمن هستید، سستی نکنید و غمگین نشوید که شما برترید» است. در آیه کلمه «وهن» به طوری که راغب گفته به معنای ضعف در خلقت است. مراد آیه ضعف مسلمین از حیث عزم و اهتمام بر اقامه دین بر قتال با دشمنان است. کلمه «حزن» به معنای اندوه و در مقابلش کلمه «فرح» به معنای سرور است. حزن وقتی به انسان دست می‌دهد که چیزی را که داشته و یا دوست می‌دارد از دست داده و یا ندارد. جمله «وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ...» در مقام تعلیل مطلب واقع شده؛ زیرا نهی از وهن و حزن، نهی از وهن و حزنی است که در خارج واقع شده بوده نه از وهن و حزن فرضی و اگر این جمله را مطلق آورده، برای این است که به ما بفهماند شما مسلمانان اگر ایمان داشته باشید نباید در عزم خود سست شوید، و نباید به خاطر این که بر دشمنان ظفر نیافته‌اید و نتوانسته‌اید از آنان انتقام بگیرید اندوهناک گردید، برای این که ایمان امری است که با علو شما قرین و توأم است؛ پس به هیچ وجه ممکن نیست با حفظ ایمان خود زیر دست کفار واقع شوید، چون ایمان ملازم با تقوا و صبر است، و ملاک فتح و ظفر هم در همین دو است. اگر علو مسلمانان را مشروط کرد به ایمان، با این که خطاب به مسلمانان با ایمان است، برای این بود که اشاره کند به این که هرچند مخاطبین مسلمان و مؤمن بودند، اما آن‌ها به مقتضای ایمانشان عمل نکردند (طباطبائی، ۱۳۹۰ق: ۴ / ۲۷).

در آیه نیز ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ (احزاب، آیه ۱)؛ ای پیامبر تقوا الهی را پیشه کن و از کافران و منافقان اطاعت نکن؛ زیرا خداوند عالم و حکیم است» پیامبر از پیروی کافران یعنی خود باختگی نهی شده است (ر. ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ق: ۱۶ / ۲۷۳). دستور به نهی از خودباختگی در آیه ۵۲ فرقان نیز آمده و به پیامبر دستور می‌دهد که در هیچ قدمی راه سازش با انحرافات آن‌ها را پیش مگیر که سازشکاری با منحرفان، آفت دعوت به سوی خدا است؛ پس در برابر آن‌ها محکم بایست و در اصلاح آن‌ها بکوش، ولی مراقب باش ابدًا تسلیم هوس‌ها و خرافات آن‌ها نشوی. دستور

دومی که در همین آیه آمده دستور به جهادی بزرگی به عظمت رسالت نبی اکرم صلی الله علیه و آله و به عظمت جهاد تمام پیامبران پیشین، جهادی که تمام ابعاد روح و فکر مردم را در برگیرد و جنبه‌های مادی و معنوی را شامل شود (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۵/ ۱۲۲). جهاد کبیر یعنی جهاد برای عدم تبعیت، برای عدم دنباله‌روی از دشمن» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۵/۰۳/۰۶، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=33198>) و نیز می‌فرمایند: «اطاعت نکردن از کفار همان چیزی است که خدای متعال به آن گفته جهاد کبیر» (امام خامنه‌ای، بیانات در دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین علیه‌السلام، ۱۳۹۵/۰۳/۰۳، <https://farsi.khamenei.ir/speech?nt=2&year=1395>)؛ بنابراین آیات به خودباوری و عدم از خودباختگی در برابر دشمنان و منافقان دستور می‌دهد. از سوی دیگر نیز یکی از عرصه‌های مهم در مقابل کفار، که قدرت آفرین است و زمینه را برای عدم اطاعت از آنها فراهم می‌کند، علم است. قرآن کریم می‌فرماید: «يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ (مجادله/۱۱)؛ خداوند کسانی را که ایمان آورده‌اند و کسانی را که علم به آنان داده شده درجات عظیمی می‌بخشد؛ و خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است»؛ بنابراین از دیدگاه اسلام، پذیرش سلطه با ارزشهای درونی انسان منافات دارد، و قدرت جامعه اسلامی با جهاد علمی میسر است و تحقق جهاد علمی وابسته به خود باوری و داشتن احساس مسئولیت در قبال خود، خدا و دیگران است.

ب) گفتمان‌سازی و آرمان‌خواهی تفکر جهاد علمی در سطح جامعه

یکی دیگر از شرایط بینشی که در کلام رهبر انقلاب برای تحقق جهاد علمی بر آن تأکید شده گفتمان‌سازی و آرمان‌خواهی تفکر جهاد علمی در سطح جامعه است که ابتدا تعریفی از آن ارائه می‌شود و سپس بیانات رهبر انقلاب در مورد شرطیت گفتمان‌سازی تفکر جهادی برای تحقق آن در سطح جامعه صحبت می‌شود. گفتمان‌سازی کلمه‌ای است فرع بر واژه گفتمان و به معنای تبدیل کردن ایدئو. لوژی‌ها به گفتمان است. گفتمان «Discourse» به

معنی «حرکت سریع در جهات مختلف» است (عضدانلو؛ ۱۳۸۰: ۴) و از واژه‌های پر کاربرد و مناقشه انگیز، و در روزگار ما مترادف قدرت شده است. میشل فوکو نیز گفتمان را نقطه تلاقی و محل گردهمایی قدرت و دانش می‌داند. از نظر او هر رشته خاص از دانش در هر دوره خاص تاریخی، مجموعه‌ای از قواعد و قانون‌های ایجابی و سلبی را دارد که معین می‌کند درباره چه چیزهایی می‌توان بحث کرد و درباره چه چیزهایی نمی‌توان وارد بحث شد. همین قواعد سازنده موضوعات هستند» (سلیمی نوه، ۱۳۸۸: ۵۳-۵۰). برخی نیز گفتمان را مجموعه‌ای از نشانه‌های مفصل‌بندی شده و پیوند یافته‌است». بنابر دیدگاه ایشان، هر گفتمانی برای استقرار در اذهان عمومی می‌بایست دیگری و ضد خود را معرفی کند؛ چرا که گفتمان‌ها اساساً در غیریت سازی‌ها شکل می‌گیرند. غیریت سازی در آن واحد دو کار اساسی انجام می‌دهد؛ از جهتی با بی‌قراری سازی دال‌های تثبیت شده و چالش اندازی گفتمان مقابل، آن‌ها را در معرض فروپاشی قرار می‌دهد و از جهتی دیگر، در تثبیت سازی و هویت یابی گفتمان خویش نقش بسزایی دارد؛ همچنین از طریق دستگاه‌های ایدئولوژیک هویت بخشی و مبارزه طلبی، مطالبات عده خاصی از آن جامعه به تصورات اجتماعی تبدیل می‌شوند؛ در این صورت آن گفتمان مصداقی از تقاضاهای عمومی معرفی می‌شود و این ما حاصل هر گفتمانی است (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۷: ۶۸). آنچه از گفتمان سازی در این بحث مراد است؛ تعریف مقام معظم رهبری از گفتمان سازی است. از نظر ایشان گفتمان سازی برای این است که اندیشه دینی، معرفت دینی در مخاطبان، رشد پیدا کند. اندیشه دینی که رشد پیدا کرد، وقتی همراه با احساس مسئولیت باشد و تعهد باشد، عمل به وجود می‌آورد و همان چیزی می‌شود که پیغمبران دنبال آن بودند» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار با جمعی از طلاب و روحانیون؛ ۸۸/۹/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8513>). ایشان همواره بر گفتمان سازی علم و عدالت در سطح جامعه تأکید داشته‌اند و این را از وظایف نخبگان می‌دانند. ایشان می‌فرمایند: «ما اگر می‌خواهیم یک خواسته‌ای تحقق پیدا کند، قدم اول این است که این خواسته را به صورت یک گفتمان پذیرفته شده در بیاوریم؛ مسئله

علم از همین قبیل بود که یک گفتمان شد و به طور طبیعی وارد جریان عملی شد، عملیاتی شد و به صورت یک جریان درآمد؛ این [مسئله] هم همین جور است. مسائل مربوط به نقشه جامع علمی کشور باید تبدیل بشود به یک گفتمان و به صورت جدی اجرا بشود» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌ها: ۱۳۹۴/۴/۱۳، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=30199>) گفتمان‌سازی تفکر جهادی یعنی مطالبه‌گری و هم‌افزایی تلاش‌ها در سطوح مختلف جامعه در مغلوب کردن گفتمان مقابل و ریل‌گذاری مطالبات بر حق جامعه علمی و نخبگانی جامعه است.

راز تأکید اسلام بر مسئله علم، به جهت دنیای مطلوب و آرمانی است که اسلام دنبال آن است. خداوند در سه آیه (ر. ک: فتح ۲۸ / توبه ۲۳ / صف ۹) غایت ارسال پیامبر اسلام را تسلط و چیرگی بر دیگر آیین‌ها معرفی می‌کند (کریمی، ۱۳۹۹: ۲۰۲) و حاصل و ثمر این تسلط و چیرگی حیات طیبه‌ای است که حاصل نمی‌شود مگر آن‌که تمدن نوین اسلامی جاری شود و تمدن اسلامی هم ماحصل گفتمان‌سازی و آرمان‌خواهی تفکر جهادی در تمام سطوح جامعه است. در واقع، آرمان‌خواهی و هدف‌غایی انقلاب اسلامی ایجاد حیات طیبه و بنای تمدن اسلامی است. آرمان‌خواهی در یک کلمه و در تعبیر قرآنی «حیات طیبه» است که انسان را زنده می‌کند؛ «ر. ک: ﴿فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً﴾ (نحل، آیه ۹۷)». از سویی دعوت پیغمبر و همه پیغمبران نیز طبق آیه ﴿اَسْتَجِیْبُوْا لِلّٰهِ وَ لِلرَّسُوْلِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِیْكُمْ﴾ (انفال، آیه ۲۴) به حیات طیبه است. مراد از «حیات طیبه» همه چیزهایی است که بشر برای به‌زیستی خود، برای سعادت خود به آن‌ها احتیاج دارد. در کلام رهبری عزت‌مآلی جزء حیات طیبه است؛ ملت‌ذلیل، توسری‌خور، حیات طیبه ندارد. استقلال، وابسته نبودن به بیگانگان و به دیگران جزو حیات طیبه است. حیات طیبه را فقط در عبادات و در کتابهای دعا که نباید جست‌وجو کرد؛ واقعیات زندگی اینها است. یکی از چیزهایی که حیات طیبه را تأمین می‌کند؛ پیش‌رانی در علم و تمدن جهانی است. یک ملتی اگر بتواند در مجموعه دانش جهانی و مدنیت جهانی، حالت پیش‌ران داشته باشد و جلو ببرد؛ برای ارتقای کل

بشریت، یک نردبان جدیدی را جلوی پای بشریت بگذارد؛ در واقع یکی از اجزای حیات طیبه را محقق کرده است؛ البته این پیش‌رانی در علم و تمدن بشری، باید همراه با معنویت باشد. انقلاب می‌خواهد ما را به اینجاها برساند. رفاه، عدالت، نشاط، نشاط کار، شوق کار، علم، فناوری از آثار جهاد علمی برای یک ملت است (ر.ک: امام خامنه‌ای، ۲۵ بیانات در دیدار فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی،

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=30791>، ۱۳۹۴/۶/۱

شرط لازم در کلام رهبری برای رسیدن به این حیات طیبه، تحقق جهاد کبیر یعنی عدم تسلیم در برابر خواسته‌های دشمنان و خودباوری است و شرط دیگر گفتمان‌سازی و آرمان‌خواهی یعنی ایجاد مرجعیت انقلاب اسلامی در عرصه‌های مختلف علمی است. حیاط طیبه یا ایجاد تمدن نوین اسلامی یعنی این‌که که مناسبات فردی و اجتماعی کشورها در آن، بر پایه نگاه توحیدی بنا نهاده شده باشد. به عبارت ساده‌تر، جمهوری اسلامی اولاً باید زنده بماند و حیات خود را در حوزه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تثبیت کند که این همان اقتدار است. ثانیاً باید با برهم زدن تمدن غرب و نظام سلطه، کشورهای دیگر جهان را نیز زنده کند که همان مرجعیت علمی است. «اقتدار»، مأموریت کوتاه مدت جمهوری اسلامی و «مرجعیت»، مأموریت بلند مدت است؛ پس می‌توان تمام آرمان‌های جمهوری اسلامی را در بیانات مقام معظم رهبری در دودسته، اقتدار و مرجعیت جمع‌بندی کرد (مدنی و قیصری، ۴۰: ۱۳۹۴)؛ بنابراین با خودباوری و گفتمان‌سازی علمی در سطح بین‌المللی و ترسیم جامعه آرمانی و بنای حیات طیبه جهاد علمی محقق خواهد شد.

۲. شرایط عملی تحقق جهاد علمی در کلام رهبری و مستندات قرآنی آن

مقام معظم رهبری در سال ۱۳۹۳ سیاست‌های کلی علم و فناوری را ابلاغ کردند که یکی از این سیاست‌ها جهاد مستمر علمی همراه با هدف کسب مرجعیت علمی در جهان است؛ در راستای رسیدن به جهاد علمی مستمر توسعه تحقیقات علمی بنیادی، تشکیل کرسی‌های آزاد اندیشی و مجالس تبادل آرا و تضارب افکار، تربیت نخبگان و سپردن میدان

به آن‌ها را لازم دانستند (امام خامنه‌ای، ابلاغ سیاست‌های کلی «علم و فناوری»، ۱۳۹۳/۶/۲۹، <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=27599>) که در ذیل به تفصیل از آن‌ها بحث می‌شود.

الف) ارائه پژوهش‌های بنیادی

ارائه پژوهش‌های بنیادی از جمله شرایط عملی تحقق جهاد علمی در کلام رهبری است. ایشان در بحث تولید و تکثیر سلول‌های بنیادین چنین می‌فرمایند: «چند روز قبل گزارشی راجع به تولید و تکثیر و انجماد سلول‌های بنیادی به من دادند. این یک کار بسیار عظیم و پیچیده علمی است که در معدودی از کشورهای دنیا انجام گرفته است. در کشور ما این کار بی‌سروصدا اتفاق افتاده و هنوز اعلان هم نشده است. به نظر من اهمیت این کار کمتر از کار هسته‌ای که ما کردیم، نخواهد بود. این کار در آینده پزشکی دنیا ارزش زیادی دارد و دنیا از آن به‌عنوان یک انقلاب پزشکی نام می‌برد. یک گروه جوان مؤمن انقلابی و واقعا جهادی که از همین بچه‌های جهاد دانشگاهی هستند، راجع به این مسئله چند سال کار کرده‌اند و به نتایج خوبی رسیده‌اند. البته باید کار ادامه پیدا کند تا به آن نتایج نهایی‌اش برسد. که ان شاءالله خودشان اعلان خواهند کرد؛ بنابراین ما چنین زمینه‌های رشد علمی و فکری در کشور داریم که از ارزش بالایی برخوردار است» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، ۱۳۸۲/۰۶/۰۵، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3189>). همچنین با همین رویکرد در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی چنین آورده‌اند که «اینجانب همواره به دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی و پژوهندگان، گرم و قاطع و جدی در این باره تذکر و هشدار و فراخوان داده‌ام، ولی اینک مطالبه عمومی من از شما جوانان این است که این راه را با احساس مسئولیت بیشتر و همچون یک جهاد در پیش گیرید». (بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

در نگاه نظام‌مند مقام معظم رهبری، علم به مثابه کلید اقتدار و آقایی مسلمانان بر جهان

یاد می‌شود. ایشان اعتقاد دارند فردای بدون علم تاریک است و چراغ راه تحقق تمدن اسلامی مجاهده علمی است. علم از دیدگاه ایشان سلطه‌آوراست و جامعه صاحب علم را قدرتمند می‌سازد. کسانی که دنیای معاصر را از حیث علمی و عملی در چنبره خود دارند، علم را به زیر آورده‌اند. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار نخبگان جوان، : ۱۳۸۹/۷/۱۴، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=10233>) از این رهگذر، تأکید فراوان می‌کنند که باید علم را فراگرفت، بلکه بایسته است که تولیدکننده و صادرکننده آن شد و به مصرف آن نباید دل خوش کرد. روش تولید علم از نظر ایشان، اجتهاد به معنی مصطلح، یعنی استنباط از منابع دینی و رجوع به منابع عقلی است که پشتوانه آن وحی است (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار زائرین و مجاورین حرم مطهر رضوی، : ۱۳۸۵/۱/۱، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3332>). در این صورت است که تولید علم در مسیر رشد و اعتلای تمدن اسلامی خواهد بود (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان: ۱۳۸۳/۸/۱۰، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3257>). نکته بسیار مهم در مباحث ایشان در باب علم، اقدام مسلمانان در شکستن مرزهای دانش است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان: ۱۳۹۶/۳/۱۷، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=36775>) تأکید ایشان بر این است که تحجر و جزم‌گرایی در باب یافته‌های علمی گذشتگان و متفکران غربی، آفت اصلی تحقق رشد علمی است (معینی پور و لک زایی، ۱۳۹۱/۵۱-۶۹) و قائل هستند بر این که «مجاهدت فقط جنگیدن و به میدان جنگ رفتن نیست. کوشش در میدان علم، اخلاق، همکاری‌های سیاسی و تحقیق جهاد محسوب می‌شود» (رک: امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جوانان و دانشجویان سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۱/۱۲/۶، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8798>).

وارد شدن در عرصه پژوهش، ارائه تحقیقات علمی و فناوری به نوعی جنبش و نهضت نرم افزاری نیاز دارد؛ زیرا «اندیشه خلاق با به کارگیری روش علمی و پژوهشی تحلیل رویدادها

و پدیده‌ها، با نگاهی جست‌وجوگرازمیان گستره‌ای از پرسش‌ها به مسئله اساسی پی می‌برد. با شناخت پرسش اساسی از مجموعه پرسش‌ها با نگاهی پویا به پیشینه‌های انجام شده در تحلیل مسئله موردنظر توسط دیگران، مسیر بررسی و تحلیل خود را خواهد یافت. پس از جمع‌بندی و تحلیل گسترده‌تر از موضوع، به اندیشه‌های قوام یافته ترمی‌رسد که آن را در جهان واقعی برای عبور از موانع موجود در مسیر حل مسئله به کار می‌بندد تا میزان درستی آن مشخص گردد» (ریاضی، ۱۳۹۰: ۱۵) و «پژوهش یعنی فعالیتی منظم که به کشف و گسترش دانش و حقیقت می‌انجامد» (عارف نژاد، ۱۳۸۹: ۴).

خداوند نیز در قرآن عده‌ای از مؤمنین را به جهاد و جنگیدن در میدان جنگ و عده‌ای را به فراگیری معارف و لو به کوچ کردن از مکانی به مکان دیگر دعوت می‌کند. در آیه شریفه ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ﴾ (توبه، آیه ۱۲۲)؛ شایسته نیست مؤمنان همگی (بسوی میدان جهاد) کوچ کنند؛ چرا از هر گروهی از آنان، طایفه‌ای کوچ نمی‌کند (و طایفه‌ای در مدینه بماند)، تا در دین (و معارف و احکام اسلام) آگاهی یابند...» و این دلیل روشنی است بر وجوب تعلیم و تعلم در مسائل اسلامی، و به تعبیر دیگر هم تحصیل را واجب می‌کند، و هم یاد دادن را، و اگر دنیای امروز به تعلیمات اجباری افتخار می‌کند، قرآن در چهارده قرن پیش علاوه بر آن بر معلمین نیز این وظیفه را فرض کرده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۹۳/۹)؛ از آنجاکه پژوهش‌های بنیادی در حوزه علوم انسانی و غیر آن تأثیر بسزایی دارد و آیه بر وجوب تعلیم و تعلم دلالت دارد، یکی از مواردی که آیه بر انجام آن دلالت می‌کند؛ ارائه پژوهش‌های بنیادی است. از سویی آیاتی از قرآن که بر ترغیب به کشف واقعیات، اندیشیدن و تعقل در پدیده‌های جهان پرداخته است؛ به این مهم پرداخته است؛ زیرا پرداختن به پژوهش‌های بنیادی مصداقی مهمی از کشف مجهولات علمی و جمع‌بندی منسجم معلومات است.

ب) برگزاری کرسی‌های آزاد اندیشی

کرسی‌های آزاد اندیشی در جهت تولید فکر و تحقق جهاد علمی و فرهنگی مبتنی بر

فرهنگ اصیل اسلامی و ایرانی بسیار مفید و کارساز هستند؛ از این رو در کلام رهبری کرسی‌های آزاد اندیشی به پیشرفت کشور کمک شایانی می‌کنند و باید دارای شاخصه‌های باشند تا متکلمین در مناظرات علمی و مخاطبین شان دچار انحطاط و انحراف نشوند «آن که کمک می‌کند به پیشرفت کشور، آزادی واقعی فکرهاست؛ یعنی آزادانه فکر کردن، آزادانه مطرح کردن، از هیاهو و جنجال نترسیدن، به تشویق و تحریض این و آن هم نگاه نکردن. یک وقت شما یک حرفی می‌زنید، ناگهان می‌بینید همه ناظران سیاسی جهان که وجودشان انباشته از پلیدی و خباثت است، برای شما کف می‌زنند. به این تشویق نشوید. به قول رائج بین جوانها، جوگیر نشوید. بحث درست بکنید، بحث منطقی بکنید. سخنی را بشنوید، سخنی را بگوئید؛ بعد بنشینید فکر کنید. این همان دستور ﴿فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾ (زمر، آیه ۱۷-۱۸)؛ سخن را باید شنید، بهترین را انتخاب کرد» در قرآن است» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از نخبگان علمی کشور: ۱۳۸۸/۸/۶، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8292>). از دیدگاه مقام معظم رهبری آزاد اندیشی یعنی آزادانه فکر کردن، تصمیم گرفتن، ترجمه‌ای و بر اثر تلقین دنبال بلندگوهایی غرب حرکت نکردن است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۲/۵/۱۵، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3186>). از این رو؛ جهت تولید فکر می‌بایست کرسی‌های نظریه پردازی و آزاد اندیشی در مجامع و مراکز علمی ایجاد شود. در واقع کرسی آزاد اندیشی یعنی فضایی که در آن اظهار نظر علمی به دور از فشار و هیاهو و جنجال و تشویق و تحریض دیگران انجام می‌گیرد. (مرتضوی و خاتمی، ۳: ۱۳۹۲). از ثمرات نهضت تولید علم و جنبش نرم افزاری، تولید علم و فکر است. رشد ملت‌ها تابع توان علمی آنهاست، ملت عقب مانده از علم آینده روشنی نخواهد داشت، جامعه گرفتار هرج و مرج چه از نظر سیاسی و چه نظر اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی به پیشرفت علمی و معرفت نائل نمی‌شود (صبری، ۱۳۸۱: ۳۳).

اصل اندیشه‌ورزی و تفکر یکی از ارزش‌های قرآنی است که خداوند آن را از ویژگی‌های

صاحبان خرد دانسته و این امر را دلیل دست یابی آنان به حقیقت و حقانیت آفرینش معرفی می‌کند (فرزانه، ۱۳۹۸: ۱۹۷)؛ زیرا خداوند متعال می‌فرماید: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ (آل عمران، آیه ۱۹۰)؛ در آفرینش آسمانها و زمین و آمد و شد شب و روز نشانه‌های روشنی برای صاحبان خرد و اندیشمندان است. در آیه مردم را به اندیشه در این آفرینش بزرگ جلب و جذب می‌کند، تا هر کس به اندازه پیمانه استعداد و تفکرش از این اقیانوس بی‌کران سهمی ببرد و از سرچشمه صاف اسرار آفرینش سیراب گردد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۳: ۲۱۴/۱۳۷۱).

از نظر قرآن، کرسی اندیشی باید دارای ارکانی باشد. اول این که روح حاکم بر آن آزاد اندیشی و از هر فشار و هیاهویی به دور ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (توبه، آیه ۶)؛ و اگر یکی از مشرکان از تو پناهندگی بخواهد، به او پناه ده تا سخن خدا را بشنود (و در آن بیندیشد)! سپس او را به محل امنش برسان، چرا که آن‌ها گروهی ناآگاهند! یعنی در نهایت آرامش با او رفتار کن، و مجال اندیشه و تفکر را به آن‌ها بده تا آزادانه به بررسی محتوای دعوت تو بپردازند، اگر نور هدایت بر دل آن‌ها تابید آن را بپذیرند. بعد اضافه می‌کند که "او را پس از پایان مدت مطالعه به جایگاه امن و امانش برسان" تا کسی در اثناء راه مزاحم او نگردد، سرانجام علت این دستور سازنده را چنین بیان می‌کند که: "این به خاطر آن است که آن‌ها قومی بی‌اطلاع و ناآگاهند". بنابراین اگر درهای کسب آگاهی به روی آن‌ها باز گردد، این امید می‌رود که از بت پرستی که زائیده جهل و نادانی است خارج شوند، و به راه توحید و خدا که مولود علم و دانش است گام بگذارند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۹۳/۷)؛ دوم: مستدل سخن بگویند ﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾ (غافر، آیه ۳۸)؛ کسی که (از قوم فرعون) ایمان آورده بود گفت: «ای قوم من! از من پیروی کنید تا شما را به راه درست هدایت کنم.» در این آیه مؤمن آل فرعون با استدلال (سبیل الرشاد) با دیگران احتجاج می‌کند؛ سوم: این که صاحب کرسی صبر و بردباری داشته باشند، ﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ اسْتَغْفِرْ لِذَنبِكَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَ

الإِبْكَارِ ﴿غافر، آیه ۵۵﴾؛ پس (ای پیامبر!) صبر و شکیبایی پیشه کن که وعده خدا حق است، و برای گناهت استغفار کن، و هر صبح و شام تسبیح و حمد پروردگارت را بجا آور! بعد از آن که داستان موسی علیه السلام و فرستادن مؤمن آل فرعون را به سوی فرعون و قومش را بیان کرد، و نیز مجادله آن‌ها به باطل را با آل فرعون و نیرنگ بازی قوم فرعون را خاطر نشان ساخت، حالا می‌فرماید: پس تو باید در مقابل آزار مشرکین و مجادله آنان به باطل صبر کنی که وعده خدا حق است. (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۳۴۱/۱۷-۳۴۰)؛ چهارم: این که توجه به افکار عمومی را سر لوحه خود قرار دهند. ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُّبِينٍ﴾ (هود: ۹۶)؛ ما، موسی را با آیات خود و دلیل آشکاری فرستادیم «ادّعی نمایندگی از جانب خدا باید همراه نشانه و دلیل باشد. ﴿أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُّبِينٍ﴾ منطق و معجزه انبیاء علیهم السلام برای همه مردم، روشن و قابل فهم است. «مُبِينٍ» (قرائتی، ۱۳۸۸: ۱۱۷/۴) پس برای ارائه هر ادعایی می‌بایست، ادله آن روشن و قابل فهم عموم مردم باشد. پنجم: این که از مراء و جدال پرهیز کنند ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾ (نحل، آیه ۱۲۵)؛ با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با آن‌ها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن! پروردگارت، از هر کسی بهتر می‌داند چه کسی از راه او گمراه شده است؛ و او به هدایت یافتگان داناتر است. «مردم را با گفته‌های درست و استوار و اندرزهای نیکو، دعوت کن. ﴿وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ با روش و طریق نرم و ملایم با آن‌ها مجادله و مدارا و حسن معاشرت کن که بهترین طریقه بحث و مناظره است، یعنی با آن‌ها مجادله کن بدون هر گونه درشتی و ناراحتی، تا زودتر دعوت تو را اجابت کنند. (طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۱۴/۲) یعنی جدال احسن آن است که از هر نوع مراء و بد رفتاری به دور است و توامان با حکمت و حسن معاشرت است.

از آنچه گفته شد می‌توان دریافت در تحقق جهاد علمی، ارائه و تدوین مقاله و پژوهش‌های علمی و عقلی بنیادی و برگزاری کرسی‌های آزاد اندیشی در همه سطوح علمی لازم و الزام‌آور است و برای رسیدن به قله‌ای دانش جهانی لازم است که از تجربه‌های مطمئن

علمی و عقلی و گرانبهای دیگران استفاده شود تا جامعه علمی و جامعه اسلامی رکوردار در همه دانش‌ها و فناوری‌های مهم از قبیل هسته‌ای و سلول‌های بنیادین و نانو و هوافضا و امثال آن، و سرآمد در تولید فکر و اندیشه و خدمات اجتماعی واقع گردد و این همان حیاه طیبه و تمدن اسلامی نوین است.

ج) تربیت نخبگان و سپردن میدان به ایشان

از راهکارهای عملی جهت تحقق جهاد علمی در بیانات و افق دید رهبری تربیت نخبگان متعهد و واگذاری امور مرتبط به نخبگی به ایشان است. مقام معظم رهبری با اشاره به لزوم پرورش استعدادها و وجود استعداد فراوان جوانان کشور خاطرنشان کردند دارندگان این‌گونه استعدادها، بیش از هر کس و هر عامل دیگر، مسئول شکوفائی و به ثمر رسیدن استعداد خود هستند و باید با تلاش بی‌وقفه، کشور را به قله‌های رفیع افتخار برسانند. ایشان درس خواندن را برای دانش‌آموزان و دانشجویان، نوعی فریضه و در اولویت کامل بر شمرده‌اند. «(اسماعیلی، ۱۳۹۶: ۱۱۸) اگر استعدادهای موجود به خوبی پرورش یابند، آینده علمی کشور از استحکام لازم برخوردار خواهد شد و عقب ماندگی‌های علمی و تاریخی جبران می‌شود، ایشان تربیت نخبگان را که از آن‌ها با عنوان "افسران جنگ نرم" نام می‌برند را فتح الفتوح انقلاب می‌دانند. در واقع؛ در جنگ نرم، قدر مسلم، نخبگان فکری‌اند، که باید به میدان بیایند. یعنی شما افسران جوان جبهه مقابله با جنگ نرم هستید (ر.ک: امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار دانشجویان و نخبگان علمی،

(<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7908>، ۱۳۸۸/۶/۴)

فتح الفتوح این انقلاب تربیت جوانها و رشد دادن این نهال‌های بالنده است؛ این را یک وقت امام فرمودند؛ حق با ایشان بود؛ کاملاً درست فرمودند؛ حکمت امام [بود]؛ این همه فتوحات و این همه کارهای مهم، در مقابل این کوچک است؛ تربیت انسانهای برجسته.

(ر.ک: امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار مردم قم: ۱۸/ ۱۰/ ۱۳۹۸،

(<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=44628>)

در نتیجه تلاش جدی برای تولید علم و دانش، وظیفه تاریخی نخبگان، عالمان و محققان کشور است و مسئولان نیز در فراهم ساختن زمینه تحقق این هدف بسیار مهم، وظایف سنگینی بر عهده دارند. حضور پیرانگیزه، مصمم و قوی نخبگان در عرصه تولید علم را کاملاً ضروری است.

نخبه از ریشه "نخب" به معنای جدا کردن و برگزیدن است؛ یعنی جدا و گزین شده، کلمه انتخاب از همین ریشه است که به معنای برگزیدن و جدا کردن می‌دهد. در زبان لاتین معادل (Elite) به معنای برگزیده است. در زبان فارسی مترادف کلمات برگزیدگان، زبندگان و سرآمدان و تراز اول است. (بسطامی و همکاران، ۳۱: ۱۳۹۹) فرهنگ دهخدا نخبه را به برگزیده هر چیزی، انتخاب شده، مختار، بهتر هر چیز خوب و برگزیده، زبده، گزیده و گزین معنا کرده است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴/۲۳۷۶) در اصطلاح به طور اخص نخبه کسی است که اثرگذاری وی در تولید و گردش علم، هنر و فناوری، فرهنگ‌سازی و مدیریت کشور محسوس باشد. هوش، خلاقیت، کار آفرینی و نبوغ وی در جهت تولید و گسترش دانش و همچنین نوآوری، موجب سرعت بخشیدن رشد و توسعه علمی و اعتلای جامعه گردد (بسطامی و همکاران، ۳۱: ۱۳۹۹)؛ از این رو؛ واژه نخبه در قرآن نیامده اما الفاظ معادل و مترادف آن در قرآن به کار رفته است به طور مثال؛ "اسوه حسنه" (ممتحنه ۶) ایشان به عنوان انسان کامل و نخبه برای امید واران به رحمت خدا و روز رستاخیز معرفی می‌کند. کلید واژه نخبگی در قرآن که اشاره به ویژگی‌های رفتاری و بینشی آنان دارد عبارت است از «اولوالالباب» (بقره ۱۹۱/ ۲۹۶، آل عمران / ۷، مائده / ۱۰۰، یوسف / ۱۱۱، رعد / ۱۹)، فتیه (کهف / ۱۰)، عباد الرحمن (فرقان / ۶۲)، اجتباء (نحل / ۱۲۱)، اصطفی (فاطر / ۳۲)؛ بنابراین؛ در منطق قرآن و رهبری مخاطب اصلی، جوانان و فرهیختگان جامعه هستند و نخبگان را نیروی انسانی و مستعد و کارآمد با زیر بنای عمیق و اصیل و دینی و ثروت عظیمی که با هیچ اندوخته مالی قابل مقایسه نخواهد بود و مهم‌ترین ظرفیت امید بخش کشور هستند و با فراخوان مهم در بیانیه گام دوم انقلاب، فرمان نهضت و جنبش علمی را صادر کردند، تا به این روش و راهکار دشمن بد خواه و کینه توز را که به شدت از جهاد علمی نخبگان در بیم و هراس هستند، ناکام سازند.

نتیجه‌گیری

جهاد علمی همان حرکت شتابان به سوی قله‌های دانش جهانی و تلاش و کوشش شایسته برای به دست آوردن اوج و اقتدار علمی است. از منظر قرآن جهاد کبیر یا همان جهاد فکری و علمی یعنی قوی شدن مسلمانان از طریق اجرای آموزه‌های موجود در قرآن و سنت و مقاوم‌سازی مسلمانان در برابر قدرت جهانی دشمنان است. در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نیز، علم و پژوهش، آشکارترین وسیله عزت و قدرت و روی دیگر توانایی هستند و جهاد علمی موتور پیشران و نقطه اوج جمهوری اسلامی معرفی شده است. شرایط بینشی تحقق جهاد علمی عبارت است از: احساس مسئولیت داشتن و القاء خود باوری " ما می‌توانیم" در تمام سطوح جامعه علمی بخصوص جامعه علمی کشور و گفتمان‌سازی و مطالبه آرمان‌خواهی تفکر جهاد علمی در عموم مردم. همچنین شرایط عملی آن نیز عبارت است از حرکت جهادی در تولید علم و فکر بر مبنای فرهنگ خودی از طریق تدوین و ارائه پژوهش‌های علمی و عقلی بنیادین و برگزاری کرسی‌های آزاد اندیشی در حوزه و دانشگاه‌ها و پژوهشکده‌ها و تربیت و پرورش نخبگان و سپردن میدان کارزار به این افسران جنگ نرم.

در نتیجه وقتی آحاد مردم با اعتماد به نفس و خودباوری و داشتن احساس مسئولیت در قبال علم و پژوهش، به مرحله‌ای می‌رسند که با گام‌های استوار در همه عرصه‌ها اعم از نانو، هسته‌ای، هوا فضا، سلول‌های بنیادین، تولید واکسن و غیره با تبدیل ایدئولوژی ما می‌توانیم به گفتمان و مطالبه عمومی جامعه و آرمان‌خواهی این مطالبه بر حق در همه سطوح جامعه و تولید علم و فکر با انجام و تدوین پژوهش‌های بنیادین علمی و عقلی و برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی در مراکز مهم علمی و پژوهشی و پرورش افسران جنگ نرم و علمی در حوزه و دانشگاه‌ها، جهاد علمی و فرهنگی در جامعه اسلامی و حتی فراتر از آن محقق خواهد شد، با تحقق جهاد علمی و اقتصادی جامعه به حیا طیبه‌ای می‌رسند که هدف غایی آن، ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی خواهد بود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۳، قم، چاپ دوم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی
۲. ابن منظور، محمد بن کریم (۱۴۱۲)، *لسان العرب*، بیروت، چاپ سوم، دارالفکر.
۳. احتشام، حسن، ۱۳۸۸، «*خاستگاه تولید علم در قرآن*»، فصلنامه دین و سیاست، شماره ۲۰۱۹، صفحات (۴۵-۵۹).
۴. آزاد، زهرا، (۱۳۹۵)، «*خودباوری و خوباختگی فردی و اجتماعی از منظر قرآن و روایات*» دانشگاه قرآن و حدیث - پردیس تهران.
۵. اسماعیلی کل گچی، محمد، (۱۳۹۶)، «*تمدن اسلامی از منظر مقام معظم رهبری* (با تأکید بر تمدن اسلامی)» دانشگاه معارف اسلامی.
۶. امین مدنی، سید پژمان، قیصری، محمد شریف، ۱۳۹۴، *جهاد علمی و نقش تشکل‌های دانشجویی در آن*، تهران، چاپ اول، دفتر نشر معارف.
۷. بسطامی، بهزاد، همکاران، ۱۳۹۹، «*تبیین شاخصه‌های نخبگی، استراتژی و بازتعریف آن از منظر قرآن*»، آموزه‌های قرآنی، شماره ۳۱، صفحات (۲۷-۵۲).
۸. بهنیافر، احمد رضا، ۱۳۸۸، «*آسیب‌شناسی فرهنگ و تمدن اسلامی در زمینه تولید علم در جهان امروز*»، پژوهش‌های اعتقادی و کلامی، شماره ۱۳، صفحات (۱۷۳-۲۰۱).
۹. پور کریمی، اسلام، عسکری، ۱۳۸۶، «*خود باوری در اندیشه اهل بیت*»، فرهنگ کوثر، شماره ۶۹، صفحات (۶۱-۶۹).
۱۰. جبعی عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی، ۱۴۰۸ق، *الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه*، ج ۲، بیروت، چاپ ۱، دارالعلم الاسلامی.
۱۱. جوهری، اسماعیل بن جماد، ۱۳۷۶، *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه*، بیروت، دارالعلم للملایین.
۱۲. حسینی دشتی، سید مصطفی، ۱۳۷۹، *معارف و معاریف*، تهران، مؤسسه فرهنگی آرایه.
۱۳. خسروانی، عباس، عین القضاتی، پیمان، ۱۳۹۸، «*نقش علم در فرایند تمدن‌سازی نوین اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای*»، فصلنامه دانش انتظامی پلیس استان مرکزی، سال نهم شماره ۲، صفحات (۱۰۴-۸۹)

۱۴. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، *المفردات فی الفاظ القرآن*، دمشق، انتشارات دارالعلم.
۱۵. ریاضی، جهانگیر، ۱۳۹۰، «آموزش و تولید علم»، مجله آموزش رشد شماره ۱، صفحات (۱۲-۱۵).
۱۶. زابلی نیا، سلمی، (۱۳۹۴)، «جهاد علمی و فرهنگی از منظر قرآن»، دانشگاه پیام نور استان تهران
۱۷. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، *لغت نامه دهخدا*، تهران، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران
۱۸. سلیمی نوه، اصغر، ۱۳۸۸، «گفتمان در اندیشه فوکو»، کیهان فرهنگی شماره ۲۱۹، صفحات (۵۵-۵۵)
۱۹. شرفی، محمد رضا، ۱۳۷۹، *جوان و بحران هویت*، تهران، چاپ اول، انتشارات سروش
۲۰. صبری، حمید، ۱۳۸۶، «جنبش نرم افزاری یا نهضت تولید علم و اندیشه»، ماهنامه روابط عمومی ایران، شماره ۵۶، صفحات (۳۵-۳۲)
۲۱. طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۹۰ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، تهران، چاپ دوم، مؤسسه اعلمی للمطبوعات طبرسی، ابو علی فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، چاپ سوم، انتشارات مرتضوی
۲۲. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، ۱۴۱۲ق، *جوامع الجامع*، قم، چاپ اول، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم
۲۳. طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵، *مجمع البحرين*، چاپ سوم، کتابفروشی اسلامیة (مرتضوی)
۲۴. عارف نژاد، غلامرضا، ۱۳۸۹، «ساختار پژوهش از منظر قرآن و روایات فقهی»، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، شماره ۲۳، صفحات (۲۵-۹)
۲۵. عضدانلو، حمید، ۱۳۸۰، *گفتمان و جامعه*، تهران، چاپ اول، نشر نی
۲۶. علیزاده، فرشته، ۱۳۹۲، «شناسایی و تحلیل ابعاد و مولفه‌های خود باوری در روایات امام علی (علیه السلام)»، دانشکده ادبیات
۲۷. فرزانه، عبد الحمید، ۱۳۹۸، «آزاد اندیشی و آفت‌های آن از منظر قرآن کریم»، فصلنامه علمی پژوهشی اعتقادی و کلامی، شماره ۳۶، صفحات (۲۲۴-۱۹۵)
۲۸. فیاض، ایراندوخت، ۱۳۹۰، «نقش و جایگاه نظام آموزشی در فرایند مرجعیت علمی کشور»، تهران، پژوهشکده سیاست‌گذاری علم فناوری و صنعت

۲۹. قریشی بنایی، علی اکبر، ۱۳۷۱، *قاموس القرآن*، ج ۲، تهران، دارالکتب السلامیه
قوام آبادی و همکاران، ۱۳۹۴، «الگوی مرجعیت علمی در جمهوری اسلامی بر اساس بیانات
مقام معظم رهبری»، فصلنامه راهبردی بسیج، شماره ۶۸، صفحات (۵۰-۳۰)
۳۰. مرتضوی و خاتمی، ۱۳۹۲، «شاخصه‌های کرسی آزاد اندیشی از منظر قرآن»، فصلنامه مطالعات
معرفتی در دانشگاه اسلامی ۵۷، شماره ۴، (۶۷۹-۶۹۶)
۳۱. مدرسی، محمد تقی: ۱۴۱۹ق، *من هدی القرآن*، تهران، چاپ اول، دار محبی الحسین
۳۲. کریمی، محمود، بخشی، محمد رضا، «مفهوم‌شناسی جهاد اکبر در قرآن و تبیین عرصه‌های آن»،
۱۳۹۹، فصلنامه علمی و پژوهشی تفسیر و زبان قرآن، شماره ۱۶، صفحات (۲۰۶-۱۸۷)
۳۳. مصباح یزدی، محمد تقی، ۱۳۷۲، *آموزش فلسفه*، قم، چاپ ششم، سازمان تبلیغات اسلامی
۳۴. مصطفوی، حسن، ۱۴۳۰ق، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، چاپ اول، وزارت فرهنگ و
ارشاد اسلامی معینی پور، مسعود، ملک زایی، رضا، ۱۳۹۱، «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر
امام خمینی و مقام معظم رهبری»، مجله مطالعات اسلامی، شماره ۸، سال ۹، صفحات (۷۶-۵۱)
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه
۳۶. ناظمی اردکانی، مهدی، ۱۳۹۷، «*مولفه‌های فرهنگی گفتمان مقاومت در خاورمیانه*»، فصلنامه
مطالعات سیاسی جهان اسلامی، شماره ۲، صفحات (۸۶-۵۹)

سایت‌ها:

۳۷. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار امام خامنه‌ای: khamenei.ir
۳۸. سایت حفظ و نشر آثار آیت الله جوادی آملی: <http://javadi.esra.ir>
۳۹. ایران داک: [Http://irandoc.ac.ir](http://irandoc.ac.ir)

